

УДК 1(109)

## ПРОБЛЕМА «СПРАВЖНЬОЇ ТЕОЛОГІЇ» У ФІЛОСОФІЇ ТОМАСА ПЕЙНА

Ярослав Соболевський

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,  
філософський факультет, кафедра історії філософії  
вул. Володимирська, 60, 01601, м. Київ, Україна,*

У статті досліджено філософські погляди американського просвітника Томаса Пейна. Розкриваються суспільно-політичні утопічні ідеї філософа щодо утворення громадянської республіки в Америці. Продемонстровано зв'язок політичних та релігійно-філософських ідей Т. Пейна, а також його просвітницьку віру в неминучість наукового та суспільного прогресу. У пошуку справжньої теології мислитель звертається до раціонального аналізу сакральних текстів та ритуалів, та називає свою позицію дійсною. Божа істина не може міститися у вигляді людських слів, а лише у безпосередньому одкровенні.

*Ключові слова:* Томас Пейн, американська філософія, американське Просвітництво, теологія, людина.

Англо-американський філософ, ідеолог Американської революції Томас Пейн (Thomas Paine, 1737–1809 pp.) назвав розум «могутньою зброєю проти всякого роду помилки». В епоху американського Просвітництва роль та значення розуму були зведені до абсолюту, про що свідчить навіть побіжний огляд американської філософської літератури XVIII ст.: Ітан Аллен (Ethan Allen, 1738–1789 pp.) «Розум – єдиний оракул людини» (“The Only Oracle of Man”, 1785 p.), Еліху Палмер (Elihu Palmer, 1764–1806 pp.) «Храм розуму» (“Temple of Reason”), а також «Епоха розуму» (“The Age of Reason; Being an Investigation of True and Fabulous Theology”, 1794 p.) Томаса Пейна тощо.

Відомий філософ, політик, активіст народився в Тетфорді (Thetford) в англійському графстві Норфолк (Norfolk). Син квакера, він залишив місцеву гімназію у віці 12 років щоб допомагати батькові, у 20 почав займатись мореплаванням, у 1759 р. відкрив свій власний магазин. У 1774 р. у віці 37 років Т. Пейн, заручившись підтримкою Бенджаміна Франкліна (Benjamin Franklin, 1706–1790 pp.), відправився до Америки, щоб узяти участь у революції, головним ідеологом якої він врешті і став. Політичний памфлет «Здоровий глузд» (“Common Sense”, 1775–1776 pp.), в якому філософ описав необхідність незалежності колоній від корони, став відомий серед американців настільки, що американський політичний діяч Джон Адамс (John Adams, 1735–1826 pp.) напише: «Без пера автора «Здорового глузду» меч Вашингтона був би марно піднятим» [3]. Цю цитату наводить у своїй статті «Загострене перо» (“The Sharpened Quill”, 2006 p.) американський історик професор американської історії в Гарварді, Джил Лепоре (Jill Lepore). Авторка вказує на те, що його памфлету був притаманний «лібералізм Лока, класичний республіканізм та радикалізм левелерів» [3]. Важко дослідити наскільки добре він був ознайомлений з роботами Джона Лока (John Locke, 1632–1704 pp.). Вплив Т. Пейна на інтелектуальне середовище свого часу був настільки ж великим, як і швидкість, з якою його забули.

У книзі «Історія початку, розвитку та завершення американської революції» (“History of the Rise, Progress, and Termination of the American Revolution”, 1805 p.) відома письменниця Мерсі Отіс Воррен (Mercy Otis Warren, 1728–1814 pp.), яка була свідком головних

подій революції, обділила Т. Пейна увагою, стверджуючи, що «він відомим був би довше, і його ім'я шанувалося б оплесками, якби він [Т. Пейн] не пішов з політики і не зайнявся релігійними питаннями, в яких він був грубим невігласом, та абсолютно байдужим до всіх релігій» [7]. Така радикальна критика Т. Пейна частково була справедливою. Справа в тім, що мислитель виступав із рішучою критикою релігії як абсолютної істини, а церкви – як соціального інституту.

Відродження інтересу до вивчення політичних та філософських поглядів мислителя відбулося у 40-их роках ХХ ст. Так, у 1945 р. за редакцією Філіпа Фонера (Philip Sheldon Foner, 1910–1994 рр.) вийшли друком твори філософа «Повне зібрання творів Томаса Пейна» (“The Complete Writings of Thomas Paine”, 1945 р.). У рецензії до видання «Томас Пейн, Раціоналіст» (“Thomas Paine, Rationalist”, 1946 р.) дослідник ранньої американської філософії Перрі Міллер (Perry Gilbert Eddy Miller, 1905–1963 рр.) зазначає, що тимчасовий інтерес до постаті мислителя був зумовлений особливостями тогочасної публіки та наголосив на зростаючій зацікавленості ХХ ст. [4, р. 228].

Вивчення раннього періоду історії американської філософії зростає у другій половині ХХ ст. разом із посиленням інтересу до ранньої американської культури. У Сполучених Штатах дослідженнями ранньої американської філософії займалися Б. Маккінон, П. Міллер, В.Л. Паррінгтон, І.В. Райлі, Г. Шнайдер та інші, радянські історики та історики філософії О.С. Богомолів, М.Є. Покровский, Є.В. Староверова, у вітчизняній традиції питаннями пуританізму, колоніальної філософії займалися П.В. Голобуцький, В.І. Любашенко, М.Г. Тофтул та інші. Проте дослідження філософських поглядів отців-засновників американської держави є лише поодинокими розвідками і не мають комплексного характеру. Втім, у 1968–1969 рр. у багатотомній збірці «Філософський спадок» («Философское наследие») вийшло два томи «Американські просвітники» («Американские Просветители. Избранные произведения в 2-х т.»), упорядниками яких були М.М. Гольдберг, Б.Е. Биховський та ін. Авторству М.М. Гольдберга належать книги «Томас Пейн», 1959 р., «Вільнодумство та атеїзм в США (XVIII – XIX ст.)», 1965 р. та роботи по історії суспільної думки США.

Американське Просвітництво з'явилося на тлі пуританського світогляду, як своєрідна опозиція релігійному ригоризму. Так, наприклад: «рання американська філософія проявлялася переважно у богословських творах і церковних гімнах, а також, трохи пізніше, в працях історичної та політичної тематики» [2, с. 83]. В епоху просвітництва носіями філософської думки стали авторські трактати та белетристика, які уможливили філософський сумнів.

У 1787 р. Т. Пейн покинув Сполучені Штати та повернувся до Англії, де написав першу частину «Права людини». Цю книгу він вважав англійською версією американської книги «Здоровий глузд». Трактат «Права людини» (“Rights of Man”, 1791 р.), в якому виступив з обґрунтуванням Французької революції з позицій Просвітництва. Через рік Т. Пейн написав другу частину «Права людини», в якій закарбував власні політичні принципи: він наполягав на природних правах та рівності. Критикуючи деспотизм Людовика XIV, він підкреслив: «<...> люди, схоже, втратили будь-яке почуття власної гідності, споглядаючи свого великого монарха <...> Єдині ознаки свободи у той період можна знайти в працях французьких філософів. Монтеск'є, президент Парламенту Бордо, пішов настільки далі у цьому питанні, наскільки це можливо у таких умовах, обираючи між принципами і обачністю, його розум часто не договорював» [6, р. 298]. Схожої думки він був і про Вольтера, якого назвав «одночасно і підлабузником, і сатириком деспотизму. Його сильна аргументація полягла у викритті і висмію-

вання забобонів, священства, разом з урядом» [6, р. 298–299]. Втім, він досить високо оцінив дипломатичний досвід Б. Франкліна у Франції, підкреслюючи, що «філософський склад розуму» допоміг йому у вирішенні складних питань. Т. Пейн писав, що «характер філософа» разом з ерудицією допоміг йому всюди бути за свого.

Аналізуючи форми держави, Пейн розрізняв монархічну та республіканську форми. В основу цієї класифікації були покладені принципи правління – успадкування або виборність. У роботі «Права людини» Т. Пейн пише: «Дві форми правління переважають у світі: перша, коли уряд створюється шляхом виборів і представництва; друга, коли уряд успадковує владу. Перша форма називається республікою; а друга – монархією і аристократією» [5]. Ці дві різні форми ґрунтуються на двох протилежних засадах: на розумі (reason) – перша та на невіданні (ignorance) – друга. Здійснення влади вимагає талантів і здібностей, і оскільки, на думку філософа, таланти і здібності не можуть мати спадкового характеру, країна, яка керується розумом є краще влаштованою. Правління, засноване на передачі влади в спадщину є рішуче несправедливим і недосконалим, така влада, на думку Т. Пейна, неминуче стає тиранічною, а абсолютна монархія є «ганьбою для людської природи», підкреслює філософ: «Ті, хто при владі, непридатні керувати <...> народом» [1, с. 145].

У 1794 р. він написав філософську працю «Епоха розуму», в якій пропагував ідеї деїзму та віри в могутність розуму, критикуючи церковного інституту. Філософ наголошує у передмові своєї роботи на тому, що він завжди завзято відстоював право кожної людини на свою власну думку, навіть якщо вона суперечить загальноприйнятим нормам. Так само і робота Т. Пейна викликала неабиякий резонанс, оскільки ідеї, викладені в ній, більше стосувалися філософії здорового глузду, ніж теологічних доктрин. Усі релігії, на думку мислителя, є винаходом людей задля залякування та поневолення. Т. Пейн критикує церковні інститути та заможне духовенство, що посилює його віру у необхідність релігійної революції після політичної, щоб врешті-решт людство повернулося б до чистої, справжньої теології та віри в єдиного Бога.

Філософські погляди на релігію Т. Пейна не сильно відрізнялися від думок багатьох представників не лише американського Просвітництва, але й Просвітництва загалом. Характерною лише для нього рисою можна назвати те, що він, на відміну від інших інтелектуалів, висвітлював власні ідеї для публіки у власних книгах, у той час як більшість листувалась між собою. Просвітники обмінювалися думками, особливо такими небезпечними, як про релігію, між собою більш таємно, що вилилось у багату спадщину філософської белетристики. Навіть «Епоху розуму», як зазначають всі біографи, філософ писав, будучи ув'язненим за власну просвітницьку діяльність. Із цього приводу Джил Лепорє пише: «Пейн писав, як завжди, для всіх. Його сучасники вважали, що радикальні філософські спекуляції, особливо критика релігії, мали бути розділені лише з людьми освіти. Бідним не можна довіряти такі поняття» [3]. Важливо, що філософські погляди Т. Пейна на релігію нероздільно пов'язані з його думками про владу та політику. У висновку до «Епохи розуму» мислитель пише: «Схема Християнської Церкви та всіх інших винайдених систем релігії існує для того, щоб тримати людину в незнанні Творця, як це відбувається коли уряд не бажає, щоб людина знала про свої права» [5].

Аналіз релігійного світогляду мислитель починає з пошуку певного аподиктичного знання про ту чи іншу релігію, а саме про джерела сакрального знання. Так, досліджуючи історію про месій та про божественні одкровення, Т. Пейн наводить приклад: «У євреїв є Мойсей, у християн – Ісус Христос, апостоли і святі, у турків – Магомет, як ніби шлях до Бога не відкритий однаково для кожної людини» [5]. Кожна релігія має тексти, які називаються одкровеннями, ці слова Бога в юдеїв були передані Мойсеєм, у християн у результаті

божого натхнення, у мусульман Коран було принесено янголами з неба. Резюмуючи вищезазначене, Т. Пейн ствердно проголошує невіру у жодну з релігій: «<...> що стосується мене, то я не вірю їм усім» [5]. Філософ досліджує саме поняття одкровення (revelation), яке означає безпосередню комунікацію Бога та людини, певний таємничий акт: «Одкровення – це повідомлення того, що людина, якій ця річ розкривається, раніше не знала» [5]. У такому разі одкровення є таким лише тоді, коли воно адресоване першій особі, а після того, коли вона переказує його, це вже тільки слова, в які інші можуть лише вірити. Якщо перекази одкровень стають багатовіковою традицією, то є велика вірогідність викривлень, спотворень та запозичень. Ось чому Т. Пейн вважає, що необхідно дослідити, як «теорія так званої християнської церкви виникла з залишків міфології <...> Статуя Марії замінила статую Діани Ефеської; обожнювання героїв перетворилося на канонізацію святих; міфологи мали богів на будь-який випадок; християнські міфологи мали стільки ж так само; церква стала такою ж переповненою святими, як Пантеон – героями, а Рим був місцем для одних, а згодом для інших. Християнська теорія є ні чим іншим, як ідолопоклонством давніх міфологів, так само пристосована до цілей влади та збагачення; і це все залишається на долю розуму та філософії бути усуненим як звичайне шахрайство» [5].

Філософ робить певну оцінку особистості Ісуса та історії його життя та діянь, наголошуючи на тому, що мораль, яку проповідував та яку сповідував месія, була благородною. І хоча такі повчання зустрічаються і в конфуціанстві, і у вченнях певних давньогрецьких філософів, всіх, хто шанує добродійність, етика Христа, на думку Т. Пейна, є найкращою з можливих. Втім, вчення та події життя месії не позбавлені суперечностей. По-перше, щодо вознесіння: чому лише невелика кількість людей була свідками настільки важливої події. Це повертає до міркувань про природу одкровення. По-друге, Т. Пейн вважає, що досить дивно є традиція цитування старозавітних юдеїв, які так і не визнали Христа у питаннях християнської віри. Філософ продовжує: «Ісус проповідував чудову мораль та рівність всіх людей», проте «християнська міфологія зіставлена частково з давньої міфології, частково з юдейських оповідей» [5]. Історія була б менш суперечливою, на думку філософа, якби міфологи розповіли б історію світу навпаки, а саме, що всемогутній Бог змусив зло постати розп'ятим в образі змія, щоб добро перемогло. Втім, замість цього «грішник торжествує, а всемогутній зазнає поразки» [5].

У дусі американського Просвітництва Т. Пейн розцінює Всесвіт як механізм, який знаходиться у постійному русі. На думку філософа, очевидним є те, що не людина «запалює сонце, спричиняє дощі, збагачує землі» [5]. І хоча філософ не називає себе деїстом, він пише: «Погляди, які я висунув <...> є наслідком найбільш ясної та довгострокової переконаності, що Біблія та Заповіт є нав'язаними світові, що гріхопадіння людини, свідчення Ісуса Христа, як Сина Божого, і його смерть існують лиш для того, щоб заспокоїти гнів Божий, – це всі казкові вигадки, негідні мудрості та могутності Всевишнього; єдиною справжньою релігією є Деїзм» [6, р. 582–583]. Філософ впевнений, що характерною рисою його часу є усюдисуща зневіра у правдивість вчення церкви. У пошуках справжньої теології філософ переконував, що сумнів не применшить віри аж ніяк, втім, тих, хто сумнівається вони переконують, у що саме варто вірити. Так християнські міфологи особисто у минулому визначили тексти, які лягли в основу християнського вчення, а ті, що не підійшли, були проголошені апокрифами. Іронічно, але люди вірять у те, що колись голосуванням обрали самі ж люди. Пророків філософ іменує поетами, і їх творчість лягла в основу Святого Питання.

Аналізуючи сакральні тексти, Т. Пейн звертає увагу на тривалу історію переписування та передруків, наголошуючи на таких нюансах, як пошук відповідних слів при пере-

кладі тексту. Слова постійно змінюють сенс, немає універсальної мови, сумнівно, що мова може слугувати для передачі божої істини: «Слово Боже не може існувати ні в одній письмовій, ні в розмовній людській мові<...> Слово Боже існує в якомусь іншому виді» [5]. Якби Ісус мав намір заснувати нову релігію, стверджує філософ, він, безсумнівно, написав би її систему сам або зробив би так, щоб вона була написана за його життя. Втім, творів його авторства не залишилось, всі книги Нового Завіту були написані після його смерті. Мислитель наголошує, що месія вчив моральним принципам і не творив жодної системи, але вже люди, використовуючи обрані тексти, створили систему з розгалуженою ієрархією, індульгенціями та чистилищем: «Церква створила систему релігії, дуже суперечливу характеру особи, ім'я якої вона носить» [5].

Радикальна критика філософом релігії несе в собі застереження, якими мислитель прагнув поділитися з людьми. Найкращий божий дар – це розум, вважає Т. Пейн, як справжній просвітник. Людському розуму відкрита єдина ідея, яка пов'язана з Богом, – це те, що він є першопричиною всіх речей (first cause). Досліджуючи існування Бога, його атрибути, мислитель визначає: «Важко усвідомити, що простір не має кінця, але ще важче зрозуміти його скінченність. Вище людських сил осягнути вічну протяжність того, що ми називаємо часом, але ще неймовірніше уявити час, коли не буде часу» [5]. Все в світі має причину, як-то у кожного є батько, жодна істота сама себе не створила, кожна подія є наслідком якоїсь причини. Аналізуючи тотальну причинність, філософ доходить висновку, що Бог є першопричиною, і людина здатна відкрити його завдяки розуму. Мислителя не влаштовує, що у сакральних текстах мало уваги приділяється самому Богові, майже єдині частини в Біблії, на думку Т. Пейна, в яких описуються уявлення про Бога, – це деякі глави в книзі Йова і 19-й [19-й псалом англійського тексту відповідає 18-му псалму українського тексту] та 8-й псалом. Ці частини, філософ називає справжніми дійстичними творами, бо вони розглядають божество в його творіннях, не спираючись на інші тексти. У процесі пізнання Бога розуму доступна ідея його існування, але недоступні всі атрибути Всевишнього.

У власних роздумах про християнство, як про систему, Т. Пейн вважає її насправді атеїстичною. Справа в тому, що вся мета релігії, на думку мислителя, «сповідувати більше людину, ніж Бога<...> Вона [християнська релігія] являє собою суміш обожнення людини (manism) та частини деїзму, та настільки ж близька до атеїзму, як сутінки до темряви» [6, р. 486–487]. Критика Т. Пейна спрямована проти посередників, проти месій, які, на його думку, затьмарюють велич Бога. Як справжній просвітник він звертається до фізичної аналогії, порівнюючи Бога з сонцем, а месію з місяцем у час затемнення. Бог є першопричиною, вищим розумом, всемогутнім творцем, який не брав участі у всіх сумнівних історіях давнини, а створив орбіти планет та заклав фізичні закони в цей світ, тому жодним би чином не допустив би такого затемнення.

Теологія, на відміну від «справжньої теології», досліджує людські діяння, людські історії та людські погляди, думки, фантазії щодо самого Бога. Покоління міфотворців та теологів займалися тим, що досліджували не самого Бога в його діяннях, а діяння людей про Бога, і в цьому криється головна суперечність.

Розум Т. Пейна повертається від релігії до світу фізичної реальності. На думку мислителя, всі ті знання, які називались натуральною філософією (natural philosophy) за його часів, і які охоплювали проблеми математики, фізики і астрономії, яка посідає чільне місце серед всіх наук, дають нам уявлення про справжні діяння Бога. Всемогутній залишив своєрідні сліди, за яким можна відшукати божу мудрість та «справжню теологію», і цими слідами є складні та прекрасні божі діяння.

Людина не здатна створити щось вічне та незмінне, наголошує мислитель, усі людські винаходи неідеальні. «Вічними та незмінними, є закони, за якими рухаються небесні тіла, вічними та незмінними є принципи, на кшталт фізичних законів» [6, р. 488]. Врешті-решт, філософ приходить до своєрідної максими, що «людина не творить принципи (principles), вона здатна лише відкривати їх» [6, р. 488]. Ці принципи є логічними правилами, фізичними законами та необхідністю (necessity), яку Бог заклав у цей світ. Так, наприклад, стверджує філософ, принцип важелю буде існувати, якщо самого важелю не існує. У своїх поглядах на цю проблему філософ дотичний до середньовічної суперечки між реалістами та номіналістами у питаннях універсалій. Так, у питанні, чи існують універсальні люди, тварини чи навіть троянди, реалісти, на відміну від номіналістів, беззаперечно стверджували позитивно. Трикутник існує незалежно від людини, і навіть, якщо намалювати трикутник, це не буде його винаходом. Намальований трикутник буде лише «образом принципу», тому можна погодитися, що філософським розмислам Т. Пейна характерні ідеалістичні мотиви, оскільки він стверджує про вічність та незмінність принципів та їхні змінні образи.

У власних релігійних пошуках справжньої теології Т. Пейн, подібно до інших просвітників, схилився до деїзму та теофілантропії. Мислитель вважає Біблію виключно літературною спадщиною, а не натхненним духом сакральним текстом.

На початку трактату «Епоха розуму» у першій частині автор стверджує: «Я вірю в одного бога і не більше, і сподіваюся на щастя після цього життя <...> Я вірю в рівність людей <...> Я не вірю у віровчення, яке сповідує єврейська церква, римська церква, грецька церква, турецька церква, протестантська церква і жодна з церков, про які я знаю. Мій власний розум – це моя власна церква» [5]. Ця цитата якнайкраще характеризує погляди Т. Пейна як релігійного раціоналіста.

#### Список використаної літератури

1. Пейн Т. Права людини. Львів: Літопис, 2000. 255 с.
2. Соболевський Я.А. Провіденціальні мотиви в філософських поглядах перших колоністів Нової Англії. Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. № 18. С. 82–89.
3. Lepore J. The Sharpened Quill. The New Yorker. October 16, 2006 Issue. URL: <https://www.newyorker.com/magazine/2006/10/16/the-sharpened-quill> (viewed on February 28, 2018).
4. Miller P. Thomas Paine, Rationalist. The Nation. Vol. 162. New York City, 1946. PP. 228–231.
5. Paine T. The Age of Reason. New York: Citadel Press, 1974. 190 p. URL: <http://www.ushistory.org/paine/rights/index.htm> (viewed on February 28, 2018).
6. The complete writings of Thomas Paine. Collected and edited by Philip S. Foner. Complete in two volume. New York: Citadel Press, 1945. Vol 1-2. 632 p.
7. Warren Mercy Otis. History of the Rise, Progress, and Termination of the American Revolution. Indianapolis: Liberty Fund, 1994. URL: [http://oll.libertyfund.org/titles/815#Warren\\_0025-01\\_1479](http://oll.libertyfund.org/titles/815#Warren_0025-01_1479) (viewed on February 28, 2018).

**THE PROBLEM OF “TRUE THEOLOGY”  
IN THE PHILOSOPHY OF THOMAS PAINE**

**Yaroslav Sobolievskiy**

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,  
Faculty of Philosophy, History of Philosophy Department  
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

Philosophical views of the American educator Thomas Paine are examined in this article. The public, political, utopian ideas of the philosopher about the creation of a civil republic in America are revealed. The connection between the political and religious, philosophical ideas of Thomas Paine is demonstrated, as well as his enlightenment belief in the inevitability of scientific and social progress. In the search for true theology, the thinker turns to the rational analysis of sacred texts and rituals, as a result defines his position as deistic. God's truth cannot be contained in the form of human words, but only in direct revelation.

*Key words:* Thomas Payne, American philosophy, American Enlightenment, theology, man.